

Inhoud

HOOFDSTUK EEN

De raad van politie en tucht voor de gewone koloniën
1818 tot 1826 9

HOOFDSTUK TWEE

De vele onaangenaamheden waarmede de wijkmeesters
bijna dagelijks te kampen hebben
januari 1827 tot november 1828 47

HOOFDSTUK DRIE

Met de broek op de hakken
november 1828 tot 8 juli 1829 79

HOOFDSTUK VIER

Dat tot geene vernietiging van tot de archieven
behoorende stukken worde overgegaan
juli 1829 tot januari 1833 105

HOOFDSTUK VIJF

Dan zoekt men de loop der natuur zelve te stremmen
1833 tot 1835 137

HOOFDSTUK ZES

De verordening van tucht toepassen zoals dezelve liggen
1836 tot 1839 167

HOOFDSTUK ZEVEN

Gij zijt ook al een van die onderdrukkers

1840 tot 1842 201

HOOFDSTUK ACHT

Het opmerkelijke jaar 1843

1843 231

HOOFDSTUK NEGEN

Daar op de kolonie is toch een onbezorgt leven

1844 tot 1859 271

HOOFDSTUK TIEN

Quod licet Iovi non licet bovi

1860 tot 1886 299

Verantwoording en dankwoord 321

Bijlage 1. De koloniën 323

Bijlage 2: Categorieën koloniebewoners 325

Bijlage 3: Aantallen koloniebewoners 328

Bijlage 4: Organisatieschema koloniën 330

Bijlage 5: Gemeensmannen 332

Namenregister 335

Plaatsenregister 341

Hoofdstuk een

*De raad van politie en tucht
voor de gewone koloniën*

1818 tot 1826

Meisjesbrieven

De eerste zitting van de 'Raad van policie en tucht voor de gewone koloniën' van de Maatschappij van Weldadigheid is op zaterdag 8 oktober 1825. Te Frederiksoord buigen de leden van de raad zich eerst gezamenlijk over het reglement dat de landelijke leiding een maand geleden heeft bekrachtigd, op grond waarvan deze raad is opgericht. Daarna staan er drie zaken op de rol.

De eerste die voor moet komen is een zevenenveertigjarige kolonist uit Nieuwendam. Hij heeft ruim een jaar geleden verlof aangevraagd om twee weken zijn oude woonplaats te bezoeken. Dat verlof was verleend, maar na een halfjaar was hij nog niet op de kolonie terug. Er waren notabelen in Nieuwendam en Zunderdorp ingeschakeld om te onderzoeken waar hij uithing. Die ontdekten dat hij 'zich hier in den omtrek ophield' en ze zouden hem hebben 'laten opligten ware hij niet tijdig ontvlugt'. Maar later meldt hij zich uit eigen beweging bij het gemeentebestuur. Hij heeft berouw en wil terugkeren. Dat heeft hij, uitgewuifd door de plaatselijke notabelen, ook gedaan, maar nu moet hij terechtstaan wegens 'desertie' en 'het aan het noodlot overlaten van zijn vrouw en kinderen'.

Daarna moet de kolonist uit Oudenbosch bij Breda verschijnen wegens diverse aanklachten. Om te beginnen is er sprake van herhaalde dronkenschap. Daarnaast wordt hem verweten het 'niet ten behoorlijken tijden afmaken van zijn werk' en is er sprake van 'meerdere ongeregelheden'. Dat laatste wordt niet verder uitgelegd; wellicht wordt bedoeld dat hij af en toe bedelbrieven schrijft aan beter gesitueerde familieleden in Oudenbosch en Breda. Daarin vraagt hij geldelijke steun

vanwege de armoede die zijn gezin op de kolonie zou lijden, dat ze 'geen hembd aan het lijf' hebben en 'geen zout bij hunne aardappelen kunnen bekomen', enzovoort. Daar zit de familie niet op te wachten. Ze vragen aan de kolonieleiding of die brieven kunnen ophouden en ook of aan de kolonist geen verlof voor familiebezoek meer gegeven wordt tenzij ze hem uitdrukkelijk hebben uitgenodigd. En ten slotte zou deze kolonist ook nog koloniale eigendommen verkocht hebben.

Die laatste beschuldiging treft ook het hoofdgerecht van de zitting: Willempje van der Dooze, vierendertig jaar oud, ook wel aangeduid als de weduwe Schoolbroek. Bij aankomst in de kolonie ontvangt een gezin voor een kleine 200 gulden aan spulletjes, de eerste verstrekking, ook wel 'de eerste mise' genoemd. Huisraad inclusief beddengoed en bestek, gereedschappen om het huis schoon te houden en om het land te bewerken, en kledingpakketten voor alle gezinsleden.

Die spulletjes moeten de kolonisten afbetalen. Zolang dat niet gebeurd is, blijft alles eigendom van de Maatschappij van Weldadigheid en is het verkopen, verpanden of beschadigen van die spullen strafbaar.

Willempje van der Dooze wordt ervan beschuldigd diverse zaken te hebben verkocht, onder meer 'een nieuw kolonie laken' en 'twee nieuwe vrouwenhemden', plus ook 'twee meisjesbrieven van haar eige'. Het is onduidelijk wat 'meisjesbrieven' zijn, de term wordt nergens anders gebruikt. Maar het is ook niet zo belangrijk, want als gezegd zijn ze 'van haar eige' en mag ze ze dus gerust verkopen als ze dat wil, en eigenlijk valt de hele kwestie van verkoop van spullen een beetje weg onder een tweede en veel zwaardere beschuldiging.

De weduwe Schoolbroek is vijftien maanden geleden met haar vier dochters in de kolonie gekomen. Zo'n koloniaal huishouden moet de kost verdienen door landarbeid van de mannen en jongens en spinarbeid door de vrouwen en meisjes. Daarvoor moet elk huishouden voldoende vrouwelijke en mannelijke arbeidskracht hebben. Bij Willempje en dochters is daarom een vierentwintigjarige jongeman in huis gedaan 'ter volmaking van het huisgezin'.

Dat hebben ze blijkbaar letterlijk opgevat. Willempje is zwanger van de jongeman. En in verwachting raken zonder getrouwd te zijn is iets wat in de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid echt niet kan.

Landbouwende koloniën

Die koloniën zijn hun bestaan begonnen in 1818. In het begin van dat jaar wordt de Maatschappij van Weldadigheid opgericht. De doelstelling is om 'den toestand der armen en lagere volksklassen te verbeteren'. Dat is hard nodig, want er heerst immense armoede in ons land. Er zijn steden waar meer dan de helft van de bevolking niet in staat is de kost te verdienen. Op het platteland is het niet veel beter; de oogsten van 1816 en 1817 zijn nagenoeg helemaal mislukt.

Er bestaat nog geen sociaal vangnet, dus iemand die niet genoeg verdient om in zijn levensonderhoud te voorzien, heeft een groot probleem. Ook als diegene hoogbejaard of ziek is. Liefdadigheid in de vorm van geldelijke steun of soepuitdelingen door kerkelijke en plaatselijke instanties biedt soms soelaas, maar je kunt daar nooit echt op rekenen. De meeste mensen leven van dag tot dag.

De Maatschappij van Weldadigheid, in het vervolg ook kortweg de Maatschappij, wil de armoede bestrijden door verarmde gezinnen over te brengen naar nog onontgonnen gebieden in ons land. Daar zal een 'landbouwende kolonie' worden gesticht en daar zal de Maatschappij de armen 'arbeid, onderhoud en onderwijs verschaffen' en ze in de gelegenheid stellen om met het werk van hun eigen handen de kost te verdienen.

Er gaan oproepen uit naar de burgers die zich dat kunnen veroorloven om lid te worden van de Maatschappij. De contributie bedraagt een stuiver per week. Met een stuiver kun je voor een hele week brood kopen, maar toch wordt nog in het oprichtingsjaar het aantal van 21 187 leden bereikt, wat dus zo'n 55 000 gulden per jaar oplevert. Om in elke stad en ieder dorp de contributies te innen en arme gezinnen te selecteren die naar zo'n landbouwende kolonie toe kunnen, richten lokale notabelen overal plaatselijke subcommissies van weldadigheid op. Daarvan zijn er in ons land al na korte tijd een stuk of zeventhonderd.

Op basis van de in de toekomst verwachte contributieopbrengsten wordt geld geleend op de kapitaalmarkt en daarmee kan een landgoed in Zuidwest-Drenthe worden aangekocht. Daar gaat eind oktober 1818 'eene eerste proeve' van start, een proefkolonie. Er worden

tweënvijftig kleine hoeves gebouwd bestaande uit een stenen woonhuis en een houten schuur, en met elk een lapje land eromheen dat de bewoners gaan bebouwen. Een jaar later komen er vijftig hoeves bij; het geheel krijgt de naam Frederiksoord. 'Het aantal ongelukkigen,' meldt de Maatschappij in haar eerste jaarverslag, dat al 'aan diepe elende onttrokken' is, bedraagt dan meer dan driehonderd.

Weer een jaar later, in 1820, wordt op het Steenwijkerwoldeheideveld in de provincie Overijssel een soortgelijke kolonie gesticht die de naam Willemsoord krijgt, en in 1821 begint de bouw van de kolonie Wilhelminaoord, ietsje ten noorden van Frederiksoord. Al met al komen er in de koloniën Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord rond de vierhonderd kleine hoeves tot stand, elk met een lapje land eromheen.

Een deel van de gezinnen in die huisjes is daar gekomen 'uit de contributie': als in een plaats voor 1700 gulden aan contributies is opgehaald, mag de subcommissie van die plaats een gezin voordragen voor de kolonie. De rest is gekomen 'op contract': een armeninstelling sluit een contract met de Maatschappij en mag dan tegen een jaarlijks bedrag voor een, twee of drie hoeves gezinnen voordragen. De Maatschappij bekijkt of de voorgedragen gezinnen genoeg arbeidskracht in huis hebben en beslist over de voordrachten.

Het mooiste is dat het uiteindelijk niets kost! 'Het onderhoud, dat den armen verschafft wordt, zal alleen gegeven worden in vergelding van arbeid,' aldus het reglement van de Maatschappij. De kolonisten gaan alles terugverdienen. Ze werken een à twee dagen op hun landje en vier à vijf dagen in loondienst van de Maatschappij, of op het land, of in een beroep waar de kolonie behoefte aan heeft, zoals schoenmaker, timmerman, broodbakker of in de fabriek. In die laatste inrichting, vaak gespeld als 'fabrijk', wordt garen gesponnen en het garen dat de kolonist thuis op het spinnewiel gemaakt heeft, ingeleverd. Bovendien wordt de kleding voor de kolonisten er gemaakt: alle koloniebewoners lopen in uniforme kleding.

Op het loon dat ze verdienen wordt een gedeelte ingehouden. Dat wordt bijgehouden op lijsten en in de zakboekjes die alle kolonisten-gezinnen hebben. Met die inhoudingen en met de oogsten van het landje rond hun hoeve betalen ze zowel de eerste verstrekking terug

als alles wat ze daarna aan voeding, kleding en nieuwe spulletjes nodig hebben.

De contributies en het geld dat betaald moet worden voor plaatsen in de kolonie zijn alleen bedoeld om op te starten. Als al het land ontgonnen en vruchtbaar gemaakt is – de schatting is dat dat na zestien jaar het geval zal zijn –, moeten de koloniebewoners net zoveel aan landbouw- en nijverheidsproducten voortbrengen als de kosten van hun levensonderhoud bedragen. Misschien zelfs meer, zodat de leden hun contributies terug kunnen krijgen.

Als de Maatschappij na enige tijd grote gestichten gaat bouwen in Veenhuizen en Ommerschans, worden die laatste aangeduid als de onvrije koloniën. Frederiksoord, Wilhelminaoord en Willemsoord heten dan de vrije koloniën. Of, om aan te geven dat het vestigen van gezinnen in huisjes met een lapje land eromheen de eigenlijke taak van de Maatschappij is: de gewone koloniën.

*Eene nationale kweekschool ter vorming van kundige,
brave, nuttige en gelukkige burgers*

De man die dit allemaal bedacht heeft, is Johannes van den Bosch. In 1818 is hij achtendertig jaar en te omschrijven als één bonk daadkracht. Hij heeft de aanzet tot de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid gegeven met een in 1817 uitgekomen boek met de volumineuze titel *Verhandeling over de mogelijkheid, de beste wijze van invoering, en de belangrijke voordeelen eener Algemeene Armen-inrigting in het Rijk der Nederlanden door het vestigen eener landbouwende kolonie in deszelfs Noordelijke gedeelte*.

Als de theorie uit zijn boek in praktijk wordt gebracht, is Johannes van den Bosch er meestal zelf bij. Hij overziet de stichting van alle koloniën, onderhandelt met grondeigenaren en aannemers, schoffeert als het nodig is een plaatselijke autoriteit die niet hard genoeg meewerkt en moedigt iedereen aan om – net als hijzelf – een tandje bij te zetten. Om er toch vooral niets van te hoeven missen gaat hij ook pal bij de kolonie wonen, in huis Westerbeek te Frederiksoord.

Vandaar reist hij op en neer naar Den Haag, waar het hoofdkantoor van de Maatschappij van Weldadigheid gevestigd is. Daar is Johannes van den Bosch voorzitter van de permanente commissie, drie werkverslaafde mannen die al hun vrije tijd opofferen aan de koloniën. De permanente commissie fungeert als dagelijks bestuur van de Maatschappij en vaardigt voortdurend besluiten en reglementen uit die het leven in de koloniën regelen.

De meeste reglementen zijn van de hand van Johannes van den Bosch. Hij is ook de auteur van het reglement van september 1825, 'houdende reorganisatie van de politie der koloniën', op basis waarvan de raad van politie en tucht is opgericht. De Maatschappij wil de kolonisten namelijk niet alleen in materiële zin helpen, het doel is ook hen 'uit dien toestand van verbastering, waartoe deze menschen vervallen zijn, op te beuren' en hen 'tot eene hogere beschaving, verlichting en werkdadigheid op te leiden'.

In de hiervoor genoemde *Verhandeling* waarschuwt Johannes van den Bosch al dat het 'opbeuren' niet altijd van een leien dakje zal gaan. 'Het zou inderdaad te veel verlangd zijn, indien men waande deze menschen, door eene lange werkeloosheid en slechte voeding ontzenuwd, bij eene onderneming van dezen aard aan hun eigen beleid en bestuur te kunnen overlaten.' Om ze op het goede pad te helpen en te houden moet de leiding 'eene behoorlijke discipline en een waakzaam opzigt in de Kolonie invoeren'.

Ze moeten dus in de gaten gehouden worden, en waar nodig moet hun gedrag bijgestuurd. Vanaf het allereerste begin worden er kolonisten ter verantwoording geroepen en gestraft. Er worden boetes opgelegd, maar ook vrijheidsstraffen. Elke kolonie heeft een ruimte waar iemand een paar dagen opgesloten kan worden, soms aangeduid als het cachot of de kast of de provoost, maar normaliter als de strafkamer. Meestal is het een afsluitbaar kamertje in een al bestaand gebouw. Ook in de onvrije koloniën Veenhuizen en Ommerschans komen dergelijke voorzieningen.

De Maatschappij van Weldadigheid verwacht veel van de heropvoeding die de 'verbasterde' armen hier krijgen. In het maandblad dat zij vanaf januari 1819 uitgeeft, noemt zij de koloniën 'eene nationale kweekschool ter vorming van kundige, brave, nuttige en gelukkige burgers'.

Dat de kolonisten betere mensen worden merkt men alleen in de kolonie, maar als hun kinderen groot zijn en uitvliegen kan ook de rest van de maatschappij hun ‘grootere mate van beschaving en zedelijkheid’ zien. De jongens zullen door elke werkgever juichend binnengehaald worden, en voor de koloniaal grootgebrachte meisjes zal – ‘hetzij als dienstmeiden, hetzij als huisvrouwen’ – veel belangstelling zijn. ‘Welk jongman, hij zij dan burger of boer, zal niet, in zijn welberekend eigenbelang, liever zijn hand bieden aan een zindelijk, bekwaam, zedig, wel opgevoed meisje, dan aan eene modepronkster, tot alles goeds en degelijks ongeschikt.’

De baarblijkelijkheid der ontucht

Gezien de zwangerschap van Willempje van der Dooze doemen er twee mogelijke verklaringen op voor de term ‘meisjesbrieven’. Het zou kunnen gaan om wasbaar maandverband. Dat weet ze de komende tijd niet nodig te hebben. Of het zou kunnen gaan om condooms, in analogie met het Engelse *French letters*, wat letterlijk ‘Franse brieven’ betekent maar voor condooms staat. Ook die heeft ze voorlopig niet nodig.

Willempje van der Dooze komt uit het plaatsje Vreeland, aan de Vecht in de provincie Utrecht. Ze heeft diverse broers en zussen, maar het precieze aantal is niet bekend. Haar vader overlijdt als ze tweeëntwintig is. Drie jaar later heeft ze trouwplannen. Haar aanstaande echtgenoot is veertien jaar ouder, hij heet Schoolbroek en komt oorspronkelijk uit Duitsland.

April 1814 schenkt Willempje het leven aan een dochttertje. Het wordt bij de burgerlijke stand aangegeven door Schoolbroek, ‘erkennende de vader van het voorschreve kind te zijn’. Twee maanden later trouwen ze, alles nog steeds te Vreeland. Willempje ondertekent haar huwelijksakte met alleen maar ‘Wilpie’. Dat klinkt heel charmant, maar zo te zien is dat geen roepnaam of koosnaampje maar een gevolg van onbeholpenheid in de schrijfkunst.

Uit het huwelijk volgen nog een dochter en ten slotte een tweeling